

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2023, c. 9, s. 1: 1-16

Endülüs Tarihinin Unutulmuş Bir Taht Mücadelesi Kurbanı: Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır (ö. 338/950 veya 339/951)

One of The Forgotten Victims of Throne Struggle in The History of Al-Andalus: 'Abdallāh b. 'Abd al-Rahmān Al- Nāşir (d. 338/950 or 339/951)

Mesut CAN

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi,

İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ABD

Associate Professor, Karamanoglu Mehmetbey University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Islam

mesutcan@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9915-9238

DOI: 10.47424/tasavvur.1230758

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 7 Ocak / January 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Mart / March 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atf / Citation: Can, Mesut. "Endülüs Tarihinin Unutulmuş Bir Taht Mücadelesi Kurbanı: Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır (ö. 338/950 veya 339/951)". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9 / 1 (Haziran 2023): 1-16. <https://doi.org/tasavvur.1230758>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

III. Abdurrahman'ın oğlu Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır, gerek klasik kaynaklarda gerekse günümüz araştırmalarında dikkatlerden uzak kalmış şahsiyetlerden biridir. Endülüs tarihine dair kaynakların büyük kısmında hakkında ya hiç bilginin verilmediği ya da birkaç cümleyle geçirildiği bu şahsiyetin hayatına dair malumatın derlenip toplanması bu araştırmanın temel hedeflerindedir. Tarihî kaynaklar, Abdullah b. Abdurrahman'ın kardeşi Hakem'in veliaht tayin edilmesine karşı çıktığı, bu sebeple ileri gelen birtakım Şafiî ulemayla birlikte darbe hazırlığı içerisinde olduğu iddiasıyla 338/950 veya 339/951 yılının Kurban Bayramı günlerine yakın bir tarihte tutuklandığını, ardından bizzat babası tarafından infaz edildiğini belirtmektedir. Ancak bu yazılı, kısa ve görünüşte yanlı anlatı bir darbe hazırlığı mıydı, yoksa Abdullah'a ve yakın çevresine karşı düzenlenen bir komplo muydu? Babası III. Abdurrahman, öz oğlu hakkında böylesi bir elim kararı vermekte neden tereddüt göstermedi? Bu ve benzeri sorular çerçevesinde Abdullah b. Abdurrahman'ın, babası tarafından ortadan kaldırılışı ve eldeki veriler ışığında bu hadisenin arkasındaki psikososyal sebeplerin gerçekte neler olduğunun orta-ya konması araştırmanın hedefleri arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Taht Mücadelesi, III. Abdurrahman, Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır, II. Hakem.

Abstract

'Abdallāh b. 'Abd al-Rahmān al-Nāşir the son of 'Abd al-Rahmān III is one of the figures who have remained unnoticed both in classical sources and in contemporary studies. Among the main objectives of this research are to compile and collect information about his life, about whom most of the historical sources of al-Andalus give little or no information. According to historical sources, 'Abdallāh b. 'Abd al-Rahmān opposed the appointment of his brother al-Hakam II as the heir apparent and was alleged to have masterminded a coup d'état together with some prominent Shāfi'i scholars of the time, therefore he was arrested at a date close to the Eid al-Adha of 338/950 or 339/951, and then was executed by his very father. However, was this short and seemingly biased narrative really a preparation for a coup d'état or a conspiracy against 'Abdallāh and his proponents? Why did 'Abd al-Rahmān

not hesitate to make such a sad decision about his own son? So, within the framework of these and similar questions, to reveal the details of the event of 'Abd al-Rahmān's disappearance by his father and the psychosocial reasons behind it in the light of the current data are among the aims of the research.

Keywords: Al-Andalus, Throne Struggle, 'Abd al-Rahmān III, 'Abdallāh b. 'Abd al-Rahmān Al-Nāsir, al-Hakam II.

Giriş

Miladi 711 yılından itibaren Müslümanların İber Yarımadası'na hâkim olma teşebbüsleri, son derece önemli birçok değişimin ve gelişmenin de habercisidir. Bu dönem, dünya tarihinde meydana getirdiği siyasî, sosyal, ekonomik, askerî ve kültürel etkileriyle araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Bununla birlikte, Endülüs'ün hızlı gelişen ve karmaşık tarihî olayları arasında gerek klasik kaynaklarda gerekse günümüz araştırmalarında hakkıyla yer edinememiş hadiseler ve şahsiyetler de bulunabilmektedir.

Bunlardan biri, elinizdeki çalışmanın konusunu teşkil eden, Endülüs'ün ilk Halifesi III. Abdurrahman'ın oğlu Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır'dır. Endülüs tarihine dair kaynakların büyük kısmında hakkında ya hiç bilginin verilmediği ya da birkaç cümleyle geçiştirildiği bu şahsiyetin hayatına dair malumatın derlenip toplanması, devrin siyasî ve sosyokültürel gelişmelerindeki rolü, ortadan kaldırılışı ve arkasındaki sebeplerin gerçekte neler olduğuna dair tespitlerin yapılması bu araştırmanın temel hedeflerindedir. Bu gayeyle öncelikle doğumundan başlayarak hayatına dair ulaşılabilen kısıtlı bilgilere yer verilecek, ardından şahsiyeti ve ilmî yönüne değinilecek ve nihayetinde ortadan kaldırılışı ele alınacaktır. Son kısımda özellikle kaynaklarda Abdullah b. Abdurrahman'ın babasına isyan etmesinden dolayı öldürüldüğüne dair tarihî malumat, devrin siyasî atmosferi dikkate alınarak bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. Hayatı ve Ailesi

Tam adı Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır Lidinillah b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişam b. Abdurrahman b. Muaviye el-Kuraşî (el-Emevî) el-Mervânî olup künyesi Ebû Mu-

hammed'dir.¹ Kurtuba'da doğmuş olduğu tahmin edilse de tam tarihi bilinmemektedir.

Abdullah b. Abdurrahman'ın hayatı, babası III. Abdurrahman'ın (912-961) isyanlarla parçalanmanın eşiğine gelen Endülüs'ü yeniden huzura ve istikrara kavuşturma mücadelesi verdiği bir tarihi sürece tekabül eder. Babası yirmi üç yaşında Endülüs Emevî tahtına oturduğunda (300/912) Endülüs, Büyük Fitne (el-Fitnetü'l-Kübrâ) adı verilen isyanlar ve siyasî buhranlar içerisindeydi. Daha önce yönetimi üstlenen bazı kudretli emirlere rağmen fitne ve fesadın kökü kazınamamıştı. Sabık halife, Abdurrahman'ın dedesi Abdullah da fitne devrinin en sıkıntılı zamanlarında görev yaptı. Ancak ülkenin huzur ve sükûnete ermesine ömrü vefa etmedi. III. Abdurrahman bir taraftan fetihleri devam ettirirken diğer taraftan isyanların bastırılması için aynı bölgeye bazen defalarca seferler düzenledi. En büyük ve en tehlikeli isyanın başlatıcısı Müvelled lider Ömer b. Hafsûn'la yaklaşık yirmi beş yıl süren mücadele sonucunda isyanı bastırmaya muvaffak oldu (928). Müvelled isyancılardan bir diğeri olan, Batalyevs'teki İbn Mervân hareketine son vererek Aşağı Sınır Bölgesini temizledi. Yukarı Sınır Bölgesinde ise önce Tuleytula'da hakimiyeti sağladı (932), ardından Sarakusta ve civarında meskûn bulunan Arap soyundan gelen Benû Tucîbî ailesini itaat altına aldı (937). Sonuçta Endülüs'te yetmiş yıldır varlığını sürdüren Büyük Fitne Dönemi sona ererek Endülüs Emevî Devleti'nin siyasî bütünlüğü yeniden sağlanmış oldu. Daha sonra III. Abdurrahman, gerek kurulan siyasî birliğin devamlılığını sağlamak gerekse Kuzey Afrika'da güçlenen Şîî Fâtımîler'le mücadele edebilmek için 929'da Nâsır-Lidînillâh unvanını alarak halifeliğini ilân etti. Böylece Endülüs Emevî Emirliği, Endülüs Emevî Halifeliği'ne dönüşmüş, İslâm dünyasında Abbâsîler ve Fâtımîler'den sonra üçüncü bir halifelik ortaya çıkmış oldu.² Tarihçiler bu

¹ Muhammed b. Abdullah b. Ebû Bekr el-Kudâi el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselam el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/231; Şalâhuddîn Hâlîl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ'ût - Turki Mustafâ (Beyrut: y.y., 1420/2000), 17/128.

² Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/154; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/213-214; Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Yükselişi (Endülüs'te 3. Abdurrahman Dönemi (300-350/912-961) ve Yükseliş Sebepleri)* (İstanbul:

devri gerek siyasî istikrarın sağlanması gerekse ilmî ve kültürel faaliyetlerdeki büyük gelişmeler açısından “Endülüs’ün Altın Çağı”nın başlangıcı olarak kabul ederler. Yükseliş devri, oğlu II. Hakem ve kısmen el-Mansur devirlerinde de devam etti. Bu süreçte devletin idarî, malî ve askerî alanda güçlenmesi sağlandı. İmar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinin yanı sıra bilimsel ve kültürel çalışmalar da desteklendi.

Abdullah b. Abdurrahman, Endülüs tarihinde Halîfelik Devri diye adlandırılan, Endülüs’ün kendine mahsus bir medeniyet ortaya koyduğu bir dönemde yetişmiştir. Babası III. Abdurrahman devri Endülüs’ün siyasî, sosyokültürel, ekonomik vb. yönlerden zirveye ulaştığı bir zaman dilimidir. Bu tarihlerde Endülüs’te III. Abdurrahman’ın izlediği siyaset neticesinde farklı etnik ve dinî grupların “Endülüslülük” adı verilen ortak bir kimlik etrafında birleştiği görülür. Böylece Endülüslülük, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Arap, Berberî ve İspanyol gibi alt kimliklerin üzerinde bir üst kimlik haline gelmiştir. Hilafet merkezi olarak Kurtuba, Endülüs kimliğinin ve Endülüs medeniyetinin en belirgin gözlemlenebildiği bir şehir olarak X. asırda Bağdat, Kahire ve Kostantiniyye ile rekabet edecek medeniyet seviyesine ulaşmıştır. Avrupa’da ise o dönemde henüz Kurtuba’ya denk kabul edilebilecek tek bir şehir dahi bulunmamaktadır.³ Bu sebeple o dönemde Kurtuba Avrupa’nın en gelişmiş ve göz alıcı şehri konumundadır. Şehrin 8 km kuzeybatısında Cebelülârûs (Sierra Morena) dağının güney eteklerinde kurulan Medînetüzzehrâ Sarayı,⁴ İspanya’da Endülüs Emevîleri’nin ulaştığı ihtişamın tam bir timsalidir. Söz konusu tarihlerde şehir, cadde aydınlatmasına sahip olması ve hamamları ile Avrupa şehircilik tarihinde çığır açmıştır.⁵

İşte Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır, çocukluk ve gençlik yıllarını babasının Kurtuba’da tesis ettiği böyle bir barış ve refah ortamında, kendini

Hikmetevi, 2021), 44-72; Maribel Fierro, *III. Abdurrahman İlk Kurtuba Halifesi*, çev. Firdevs Bulut Kartal (Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021), 45-78.

³ Şevket Yıldız, *Kurtuba (VIII.-XIII. Yüzyıllar)* (Bursa: Uludağ Ü. S.B.E., Doktora Tezi, 2008), 68-69.

⁴ Bk. Birsnel Küçüksipahioğlu, “Medînetüzzehrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/320-322.

⁵ Thomas B. Irving, “Kurtuba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/452.

şehirdeki ilmî ve kültürel faaliyetlere adanarak, siyasî ve idarî işlerden uzak bir şekilde geçirmiştir. Zira biyografisine yer veren kaynaklarda bu dönemde aldığı idarî veya askerî herhangi bir göreve değinilmemekte, herhangi bir hadisede ismine yer verilmemektedir. Muhtemelen o, bürokrasinin şatafatından uzak, ilme adanmış gösterişsiz hayatıyla insanlar arasında “zâhid” diye anılmaktadır.⁶

Ailesine gelince, Abdullah b. Abdurrahman’ın oldukça kalabalık bir aileye mensup olduğu görülmektedir. İbn Hayyân el-Kurtubî, III. Abdurrahman’ın Abdullah ile birlikte kırk kadar erkek çocuğunun, kırk beş kadar da kız çocuğunun olduğunu belirtmekte ve her birinin isimlerine yer vermektedir. Hakem, Münzir, Ubeydullah, Abdülcebbar, Abdülaziz, Abdülmelik, Asbağ, Mervan, Zübeyr ve Muğire, Abdullah’ın erkek kardeşleri arasında en meşhur olanlardır.⁷

Abdullah b. Abdurrahman’ın Kurtuba’da ikamet ettiği evi Bâbü’l-Kantara yakınlarındadır.⁸ Eşi ve çocuklarına dair kaynaklarda sadece Zübeyr adında bir çocuğunun ismine rastlanmış olup, öldürülmesinden sonra neslinin onunla devam ettiği kaydedilmektedir.⁹

2. Yetiştirilmesi ve İlmî Yönü

Abdullah’ın, halife ailesinden olmasına rağmen Kurtuba’da siyasetten uzak bir hayat yaşadığını, herhangi bir idarî görev almadığını, vaktini ilimle meşgul olarak ve âlimlerle geçirdiğini belirtmiştik. İlim öğrenme, kitap toplama, âlimlere destek olma ve ikramda kardeşi Hakem ile yarış içindeydi. Öyle ki hem Abdullah’ın hem de kardeşi Hakem’in zamanla hatırı sayılır miktarda kitabın bulunduğu koleksiyonları oluşmuştu. II. Hakem (961-976) halife olduğunda Kurtuba Kütüphanesi’ne kardeşi Abdullah’dan kalanla birlikte

⁶ Ebû’l-Hasan ‘Alî b. Mûsâ el-Endelüsî İbn Sa‘îd el-Mağribî, *el-Muğrib fî Hulâ’l-Mağrib*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Daru’l-Me‘ârif, 1375/1955), 1/188.

⁷ Hayyân b. Hâlife b. Huseyn İbn Hayyân el-Kurtubî, *el-Muktebes min Enbâ’l-Endelus*, thk. Maḥmûd ‘Alî Mekki (Kahire: y.y., 1390), 163-164.

⁸ Abdülaziz Sâlim, *Kurtuba Hâdîratü’l-Hilafe fî’l-Endelüs* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi’l-Câmia, 1997), 1/220.

⁹ Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hâzım, *Cemheretu Ensâbi’l-‘Arab* (Beyrut: y.y., 1403/1983), 100-103; ayrıca bk. İbnü’l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi’s-Sıla*, 4/84.

kendisine ait koleksiyonu ekleyerek kütüphaneyi zenginleştirecektir.¹⁰ O, görevlendirdiği memurlar vasıtasıyla Kayrevan, İskenderiye, Dımaşk ve Bağdat gibi ilim merkezlerindeki kitapları satın almakta veya istinsah ettirmekte, bu sayede kimi zaman bazı eserlerin orijinal nüshalarından İslâm dünyasının doğusundakilerden çok daha erken haberdar olmaktaydı. Öyle ki, bu muaz-zam kütüphanedeki kitap sayısının 400.000'i aştığı belirtilmektedir.¹¹

Aldığı eğitimler, onun biyografi yazarlarınca bir Şafîî fakihi, şair,¹² dil ve edebiyat âlimi ve tarihçi olarak kaydedilmesini sağladı.¹³ Ayrıca hadis râvisi olup Muhammed b. Muaviye el-Kuraşî, Hassan b. Sa'd, Abdullah b. Yunus, Kasım b. Esba', Müslime b. Kasım, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Muhammed b. Muhammed b. Abdüsselam el-Huşenî, Ahmed b. Muhammed b. Abdilber, Ahmed b. Muhammed b. Kasım gibi kimselerden rivayette bulunduğu kaydedilir. Telif ettiği belirtilen iki eser şunlardır:

1. *el-Alîl ve'l-Katîl fî Ahbâri Beni'l Abbâs fî Esfârin*: Eserde er-Râzî İbnü'l-Muktedir'e kadar Abbâsî ailesine mensup şahıslar hakkında bilgiler verildiği belirtilmektedir.

2. *el-Müskite fî Fazâili Bakî b. Mahled*: Bu eser altı cilt olup Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) faziletlerini ortaya koymaktadır. Ayrıca Muhammed b. Vaddah'a reddiye olduğu kaydedilir. Yahya b. Mu'in'den aktarıldığına göre, Abdullah bu eseri sebebiyle tenkit edilmiştir.¹⁴ Bakî b. Mahled'e dair yazılan eserlerden bir diğeri, torunu Abdurrahman b. Ahmed b. Bakî'nin (ö. 366/976-

¹⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, 1/226-227; Saim Yılmaz - Furkan Erbaş, "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkılar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 17/1 (30 Haziran 2017), 173.

¹¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 155; Irving, "Kurtuba", 26/452.

¹² Şiirlerinden bazı örnekler için bk. Muhammed b. Fütûh Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti'l-Endelüs* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-te'lif ve'n-neşr, 1966), 262-263; İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fî Hulâ'l-Mağrib*, 1/187-188.

¹³ Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (Hicr li't-tubâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', 1413), 309.

¹⁴ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, 2/231-232; Ebû Gays Hayreddin b. Mahmud Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 2002), 4/96.

77) *Fezâ'ilü Bakî b. Mahled* adlı eseri olup her ikisi de henüz keşfedilebilmiş değildir ve günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.¹⁵

Abdullah'ın, faziletine dair eser kaleme aldığı Bakî b. Mahled, Kurtuba'da ilmî hayatın gelişmesinde büyük katkıları olan şahsiyetlerin başında gelir. Yaklaşık otuz dört yıl İslam dünyasının doğusuna yaptığı seyahatler esnasında semâ ve icâzet yoluyla rivayet hakkını elde ettiği Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin *el-Muşannef*'ini, İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'ünü, Halife b. Hayyât'ın *et-Târîh* ve *Tabakâtü'r-ruvât*'ını, Devrakî'nin *Sîretü 'Ömer b. 'Abdil 'azîz*'ini ve benzeri kitapları Endülüs'e ilk defa o getirmiştir. Endülüs ilmî çevreleri bu kitaplardan onun sayesinde haberdar olmuş, böylece özellikle Kurtuba sadece Malikî mezhebinin bilindiği bir yer olmaktan çıkarak tam bir hadis merkezi konumuna gelmiştir. Bu hizmetlerine karşın, devrin hâkim çevrelerince bidatçılıkla ve zındıklıkla suçlanarak Endülüs Emîrine şikâyet edilmiş, Endülüs'ten kaçmayı düşündüğü bir anda canını ancak Emîr I. Muhammed'in kendisine sahip çıkmasıyla kurtarabilmiştir.¹⁶ Böylece Endülüs'te başta Şafiîlik olmak üzere diğer mezheplerin nispeten gelişmesine imkân doğmuştur.

Abdullah'ın fıkıhta Şafiî mezhebine meylinde, babası Abdurrahman en-Nâsır döneminde Endülüs kadılığı yapmış olan Eslem b. Abdülaziz'in (ö. 319/931) tesiri olması gerekir. Eslem b. Abdülaziz, bizzat Bakî b. Mahled'in sohbetinde bulunmuş, sema yoluyla ilim tahsil etmişti. Ayrıca Doğu'ya yaptığı seyahatlerde Şafiî'nin ashabından bazılarıyla görüşmüştü.¹⁷ Muhtemelen buna istinaden biyografilerde Mâlikî nisbesiyle yer verilmesine rağmen Şafiî mezhebine meylettiğine vurgu yapılır.¹⁸

Endülüs'teki Emevî ailesi içerisinde Abdullah'tan çok daha önceleri Şafiîliğe meyleden kimseler olduğu görülmektedir. Abdullah ile soylarının Merwan b. Hakem'de (ö. 65/685) birleştiği Amr adlı bir emîr, Abdullah'ın dedesi

¹⁵ M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/542.

¹⁶ Kandemir, "Bakî b. Mahled", 4/541.

¹⁷ Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 7/352.

¹⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 173.

ve babası zamanında bazı illerin yöneticiliğini üstlenmişti. Amr, idarî görev almadan önce Bakî b. Mahled'in gözde öğrencilerinden biriydi.¹⁹

Yukarıda isimlerine yer verdiğimiz Hassân b. Sa'd ve darbe planlarında adının karıştığı Ahmed b. Muhammed b. Abdilber²⁰ fıkhîta hocaları arasında zikredilen kimselerdir. Daha önce belirttiğimiz üzere Abdullah'ın kendisi de Şafiî ulema arasında sayılmakta olup ilmî seviyesine veya dönemin mezhep müntesipleri nezdindeki konumuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Yine dikkat çekici noktalardan biri de aile bireyleri arasındaki mezhebî farklılıklardır. Zira Abdullah Şafiî iken kardeşi Abdülaziz Hanefî, el-Mustansır (Hakem II) ise Mâlikî'dir. Bu durum, Endülüs'ün bu tarihlerde sahip olduğu fikrî ve dinî özgürlüğün göstergelerinden biri olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte, mezheplerin devlet gücünü ele geçirme arzu ve çabalarının bir yansıması olmasının yanı sıra veliaht adaylarının kendilerine taraftar edinme gayretlerinin bir sonucu olarak değerlendirmek de mümkündür.

Abdullah b. Abdurrahman'ın eğitimi ve diğer hocalarına dair burada ifade edilenler dışında detaylı bilgilere rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte dil alanında Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) onun hocaları arasında olduğunu tahmin ediyoruz. Zira el-Kâlî Musul, Bağdat (yaklaşık 23 yıl) ve bir süre Kayravan'da kaldıktan sonra Abdullah'ın yaşadığı yıllarda Endülüs'e geçmişti. Şiir, siyer, ensâb, eyyâmü'l-Arab, özellikle lügat ve nahiv âlimlerinin biyografisi konularında geniş bilgiye sahip olan Kâlî, 330/942 yılında Kurtuba'ya geldi. III. Abdurrahman'ın teveccühüne mazhar olarak birtakım heyetlerde görev aldı. Yine birçok öğrenci yetiştirdi ve eser kaleme aldı. Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, İbnü's-Sannâ' Abdullah b. Asbağ, Muhammed b. İbrâhim el-Kureşî, Ebû Eyyûb Süleyman b. Halef, Ebû Nasr Hârûn b. Mûsâ öğrencileri arasındadır. Kâlî'nin beraberinde getirdiği çok sayıda divan ve edebî eser, Endülüs'te edebiyatın inkişafının

¹⁹ İbn Hâzım, *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, 108.

²⁰ Özellikle Fıkıh ve Hadis ilminde devrin önde gelenlerinden olduğu kaydedilmekte olup, İbnü'l-Faradî onun bir de Endülüs Kadıları hakkında kitabının olduğunu ve kendi çalışmasında bu eserden istifade ettiğini kaydetmektedir. Bk. Ebû'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdi İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi Endelîs*, nşr. Rûhıyye Abdurrahmân es-Süveyfî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/51.

başlangıcı olarak kabul edilir.²¹ Dolayısıyla şair olarak da nitelenen Abdullah b. Abdurrahman'ın devrin bu önde gelen dil âlimi ve edebiyatçısından istifade etmiş olduğu düşünülmelidir.

3. Öldürülmesi ve Sebepleri

Kaynaklar'ın kaydettiğine göre tarihler 338/950'yi veya 339/951'i gösterdiğinde Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır beklenmedik bir şekilde babası tarafından tutuklatıldı. İddiaya göre III. Abdurrahman, oğlu Hakem'i veliaht ilan edip birtakım devlet görevlerini ona tevdi edince diğer oğlu Abdullah buna rıza göstermeyerek bir grup devlet adamı ve ulema ile birlikte bir darbe planı hazırladı. Durumdan haberdar olan Abdurrahman en-Nâsır, oğlu Abdullah'ı ve onunla iş birliği yapanların elebaşlarını tutuklattı. Darbe planına katıldığı öne sürülen devlet adamları arasında Yâsir el-Fetâ, ulemeden ise tarihçi ve Kurtuba fakihlerinden, *Târîhu'l Fukahâ bi-Kurtuba* veya diğer adıyla *Târîhu'l Fukahâ ve'l Kudât* eserinin sahibi Ahmed b. Muhammed b. Abdilber ile Sâhibü'l-Verde olarak bilinen Ahmed b. Abdullah b. el-Attâr da bulunmaktaydı. Kaynaklar, adı geçen Ahmed b. Muhammed b. Abdilber'in Ramazan ayı içerisinde hapiste öldüğünü ve na'sının ailesine teslim edildikten sonra Rabad Kabristanı'na defnedildiğini, Abdullah b. Abdurrahman'ın ise Kurban Bayramı günlerinden birinde bizzat babası eliyle kurbanlık hayvan gibi boğazlandığını, diğer suçluların da adamlarına boğazlattığını kaydeder.²²

İbn Haldun'un ismine yer verdiği Yâsir el-Fetâ, Sakâlibe²³ adı verilen muhtemelen Slav kökenli kölelerin seçkinlerinden olup bunlara el-Fityân veya el-Fityânü'l-Kibâr denilmekteydi. *el-Fetâ* nisbesi de buna işaret etmektedir. Abdurrahman en-Nâsır tarafından görevlendirilen Yâsir ile birlikte Temâm

²¹ Hüseyin Elmalı, "Kâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/259-260.

²² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, 3/309-310; Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 17/128-129; Muhammed b. 'Abdullâh b. Ebî Bekr el-Ķâdî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletu's-Sîrâ*, thk. Hüseyin Mu'nis (Kahire: y.y., 1406/1985), 206-208; İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi Endelüs*, 1/51; Abdurrahman İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn/Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, nşr. Halil Şehhâde vd. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 4/184.

²³ Endülüs toplumu oluşturan gruplardan olan Sakâlibe (Saklabiler) hakkında detaylı bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, 21-22.

adı verilen bir diğer şahıs, Fityân'ın en meşhurları arasında olup el-Fityânü'l-Kebîrân diye isimlendirilmekteydiler. Bu şahıslardan biri Divânü'l-Ceyş'e başkanlık ederken diğeri el-Hidmetü's-Sultâniyye denilen saray muhafızlığına başkanlık etmekteydi.²⁴ Anlaşılan o ki, Sakâlibe Endülüs'teki taht mücadelelerinin cereyanında doğrudan veya dolaylı olarak rol almaktadır. İbnü'l-Ebbâr ise Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsir'ın babasına karşı kurduğu darbe planının arkasında yukarıda adı geçen Ahmed b. Muhammed b. Abdilber'in olduğuna dair kesin bilgiye sahip olduğunu, bu şahsın amacının ise *kâdi'l-cemâ'a* olmak, yani Kurtuba kadısı ve hatibi olarak topluma yön vermek olduğunu iddia etmektedir.²⁵

Abdullah ve bir grup ileri gelen insanın alelacele ortadan kaldırılması, gerçekten bir darbenin engellenmesi mi yoksa bizzat onlara yönelik bir komplo muydu? Bunu eldeki veriler ışığında kesin olarak tespit edebilmek oldukça zor görünmektedir. Bununla birlikte, kaynaklarda halifeye durumu haber verenin Abdullah'ın veliaht kardeşi Hakem veya plana dâhil ulemadan Ahmed b. Muhammed b. Abdilber olduğu kaydedilir.²⁶ İddia sahiplerinden birinin müstakbel halife olması, diğerinin ise hapiste ölü bulunması, bir komploya kurban gittikleri iddiasını kuvvetlendirmektedir.

Zaman zaman Müslüman coğrafyaların genelinde de görüldüğü üzere mezhepler arasındaki ilmî tartışmalar iktidara da taşınabilmekte, bir mezhep diğer mezhebe karşı devlet gücünü kullanarak üstünlük sağlama arayışına girebilmekteydi. Günümüz araştırmaları, Endülüs coğrafyasında da benzer bir durumun gözlemlendiğini, devrin siyasî gelişmelerde Endülüs'teki fukahâ sınıfının zamanla sahip olduğu önemli makamlar ve malî kaynaklarla bir aristokrasi sınıfına dönüştükleri üzerinde durmaktadırlar. Özellikle Abdurrahman ed-Dâhil'in (138-172/756-788) Emevî Emirliği'ni kurarken gücünü Suriye'den gelen ve çoğunluğu Evzâî mezhebine bağlı askerlerden alması, daha sonra halefi I. Hişâm döneminde bu askerlerin iktidarı için bir tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştu. Bu nedenle I. Hişâm söz konusu askerlerin ida-

²⁴ Yıldız, *Kurtuba (VIII.-XIII. Yüzyıllar)*, 146-147.

²⁵ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletu's-Sîrâ*, 207-208.

²⁶ Ebû Abdullah Muhammed B. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Évariste Lévi Provençal - Georges Séraphin Colin (Beirut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 2/217.

rededilen nüfuzunu kırmak için Mâlikî fukahâsıyla bir tür iş birliğine girdi. Özellikle İmam Mâlik'in öğrencilerinden Yahya b. Yahya el-Leysî, halifenin sık sık görüşlerine müracaat ettiği birisi olarak Mâlikîliğin Endülüs'te gelişmesindeki öncülerden biri olarak kabul edilir.²⁷ Mâlikî mezhebi bu tarihten sonraki süreçte Endülüs'ün dinî olduğu kadar siyasî hayatında da etkili olmaya devam etti. Öyle ki, İslâm coğrafyacısı el-Makdisî (ö. 390/1000 civarı), Endülüs'te mezhep taassubunun çok ileri boyutlarda olduğunu, halkın "Allah'ın Kitabı ve *Muvatta'*dan başkasını tanımıyoruz" dediklerini aktarmaktadır. Dahası, Şâfiî ve Hanefilere karşı baskı uygulandığını, Mu'tezilî veya Şiî mezhep mensuplarının ise öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını kaydetmektedir.²⁸ Şahsiyeti ve ilmî yönüne dair başlıkta ifade edildiği üzere, böyle bir ortamda saray içerisinde bir veliaht adayının Şâfiî olması dikkat çekici bir gelişme olup Mâlikîlerle yaşanan gerilimin aktörleri arasında olması muhtemeldir. Bundan ötürü, her ne kadar tarihi kayıtlarda dile getirilmese de, ortadan kaldırılmasının arkasında mezhepsel kavgaların etkisi de göz ardı edilmemelidir. Nitekim Abdullah b. Abdurrahman'ın ortadan kaldırılması olayı kimi araştırmacılarca Şâfiî mezhebinin bu tarihlerde Endülüs'te etkinliğini yitirmesi olarak değerlendirilmektedir.²⁹

Halife de olsa bir babanın oğlunu kendi elleriyle ölüme mahkûm etmesi, hayatın akışına uymayan bir olaydır. Ancak tarihte örneklerine rastlandığı üzere, iktidar hırsı insan doğasına en aykırı işleri dahi kendince meşru kılabilir. Üstelik III. Abdurrahman bu elim hadisenin benzerini daha önce tecrübe etmiş biridir. Abdurrahman daha yirmi günlük bebekken, babası Muhammed, kardeşi Mutarrif'le yaşadığı bir sorun nedeniyle babası (Abdurrahman'ın dedesi Abdullah, ö. 300/912) tarafından hapsedilmiş, ardından hapiste katledilmişti (277/891).³⁰ Yıllar sonra Abdurrahman'ın oğluyla yaşadığı hadisenin aynısının, çok daha önceleri benzer şekilde dedesiyle babası arasında meydana gelmiş olması, trajik olduğu kadar Halife Abdurrahman'ın ruh ve

²⁷ Muhammed Halid Mesud - Muhammed Tayyib Kılıç, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", *İSTEM* 14 (2009), 409; Angel González Palencia, *Târîhu'l-Fikri'l-Endelûsî*, çev. Hüseyin Mûnis (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955), 418.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Goeje (Kahire: Mektebe Medbûlî, 1991), 236.

²⁹ Palencia, *Târîhu'l-Fikri'l-Endelûsî*, 434.

³⁰ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelûs ve'l-Mağrib*, 2/156-157.

zihin dünyasında bu tür hadiselerle karşı takınacağı tavrı ve alacağı kararları etkilediği ileri sürülebilir.

Ayrıca o, kişilik olarak düşmanlarına ve muhaliflerine karşı akrabaları bile olsalar sert ve acımasızlığıyla bilinmekteydi. Nitekim daha önce, biatlerini bozmaları sebebiyle amcası Âsî ve Muhammed b. Abdülcebâr'ı infaz ettirmişti (309/921-922).³¹

Tüm bunlar, oğlu hakkındaki iddialar karşısında Abdurrahman'ın bir şeyler yapmak için harekete geçmesinde etkili olmuşa benzemektedir. Neticede Abdullah b. Abdurrahman, babasına karşı kalkışmanın gerçekleşeceği ileri sürülen Kurban Bayramının ikinci veya üçüncü günü babası tarafından öldürülmüştür.³²

Sonuç

Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır, Endülüs tarihi kaynaklarının hakkında çok az bilgiye yer verdiği şahsiyetlerden biridir. Bunda onun, gerek devrin hadiselerinden uzak, mütevazı bir hayatı ve kişiliğinin olmasının gerekse babası III. Abdurrahman'ın parçalanmanın eşiğine gelen Endülüs Emevî Devleti'nin birliğini yeniden tesis etmek için içeride ve dışarıda muazzam mücadele veren bir halife olması sebebiyle babasının gölgesinde kalmasının etkisi olduğu söylenebilir. III. Abdurrahman devri yalnız siyasî ve askerî bakımdan değil, iktisadî, mimarî ve kültürel açıdan da Endülüs'ün en parlak devri kabul edilir. Bununla birlikte, Abdullah'ın halifeye ihanet eden biri olarak kayıtlara geçmesi, devrin tarihçilerinin ona dair malumata ilgi göstermemelerine sebebiyet vermiş gibi durmaktadır.

Abdullah b. Abdurrahman, çocukluğu ve gençliğini babası devrinde Avrupa'nın en görkemli başkentlerinden biri haline gelen Kurtuba'da geçirmiştir. Devlet işlerine ilgi duymamış veya babası tarafından bilinçli olarak uzak tutulmuş, bu sayede kendini ilme adanmıştır. Entelektüel ilgisi, bu tarihlerde göz alıcı bir gelişmişliğe sahip olan Kurtuba'nın ilmî ve kültürel imkânlarından istifade etmesini sağlamıştır. Endülüs ilmî çevrelerinin genelinin aksine o,

³¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 2/181-182; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 4/178.

³² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, 2/232.

Şâfiî mezhebini benimsemiş, mezhebin tabakatında yer alacak kadar fıkıhta derinleşmiş, geride iki de eser bırakmıştır.

Eldeki mevcut veriler, Abdullah b. Abdurrahman'ın kardeşi ve babasına karşı bir darbe hazırlığı içerisinde olduğu iddiasıyla önce tutuklandığını, ardından bizzat babası tarafından infaz edildiğini belirtmektedir. Kaynaklara aksettığı şekliyle fiiliyata geçmeyen bu iddianın gerçekten bir darbe girişimi mi yoksa hanedan üyeleri ve kendilerini destekleyen sosyal gruplar arasındaki mücadelede rakiplerinin bir komplosu mu olduğuna dair kesin bir sonuca ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, Endülüs'ün içinde bulunduğu siyasî ve sosyal durum dikkate alınrsa, sonuçta, bu hadise ister Abdullah'a karşı düzenlenen bir komplo olsun isterse gerçekten bir darbe hazırlığı olsun, hayatını devleti parçalanmanın eşiğinden döndürmekle geçen III. Abdurrahman'ın, kendisine ulaşan bilgileri ciddiyetle değerlendirerek söz konusu elim kararı uygulamakta tereddüt etmediği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Elmalî, Hüseyin. "Kâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Fierro, Maribel. III. Abdurrahman İlk Kurtuba Halifesi. çev. Firdevs Bulut Kartal. Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021.
- Humeydî, Muhammed b. Fütüh. *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti'l-Endelüs*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-te'lif ve'n-neşr, 1966.
- Irving, Thomas B. "Kurtuba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/451-453. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İbn Haldun, Abdurrahman. *Târîhu İbn Haldûn/Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*. nşr. Halil Şehhâde vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hıyyân el-Çurtubî, Hıyyân b. Hâlife b. Hıseyin. *el-Muktebes min Enbâi'l-Endelus*. thk. Maḥmûd 'Alî Mekki. Kahire: y.y., 1390.
- İbn Hızam, Ebû Muhammed 'Alî b. Aḥmed el-Endelusî. *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. Beyrut: y.y., 1403/1983.

- İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed B. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l- Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Évariste Lévi Provençal - Georges Séraphin Colin. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.
- İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Mûsâ el-Endelüsî. *el-Muğrib fi Hulâ'l-Mağrib*. thk. Şevkî Dayf. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Me'ârif, 1375/1955.
- İbnu'l-Ebbâr, Muhammed b. 'Abdullâh b. Ebî Bekr el-Ķâđî el-Belensî. *el-Hulletu's-Sîrâ*. thk. Huseyn Mu'nis. Kahire: y.y., 1406/1985.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah b. Ebû Bekr el-Kudâî el-Belensî. *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*. thk. Abdüsselam el-Herrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî. *Târîhu Ulemâi Endelüs*. nşr. Rûhıyye Abdurrahmân es-Süveyfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. "Bakî b. Mahled". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Küçüksipahioğlu, Birsell. "Medînetüzzehrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/320-322. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsüm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. thk. M. J. De Goeje. Kahire: Mektebe Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Mesud, Muhammed Halid - Kılıç, Muhammed Tayyib. "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış". *İSTEM* 14 (2009), 403-433.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Palencia, Angel González. *Târîhu'l-Fikri'l-Endelûsî*. çev. Hüseyin Mûnis. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıryye, 1955.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Yükseliş (Endülüs'te 3. Abdurrahman Dönemi (300-350/912-961) ve Yükseliş Sebepleri)*. İstanbul: Hikmetevi, 2021.

- Şafedî, Şalâhuddîn Hâlıl b. Aybek b. ‘Abdullâh eş-. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâ'ût - Turkî Muştafâ. 29 Cilt. Beyrut: y.y., 1420/2000.
- Sâlim, Abdülaziz. *Kurtuba Hâdîratü'l-Hilafe fi'l-Endelüs*. 2 Cilt. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1997.
- Sübki, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Hicr li't-tibâ'a ve'neşr ve't-tevzî', 2. Basım, 1413.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdurrahman III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Şevket. *Kurtuba (VIII.-XIII. Yüzyıllar)*. Bursa: Uludağ Ü. S.B.E., Doktora Tezi, 2008.
- Yılmaz, Saim - Erbaş, Furkan. "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 17/1 (30 Haziran 2017), 157-185. <https://doi.org/10.30627/cuilah.326626>
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zirikli, Ebû Gays Hayreddin b. Mahmud. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.